

Noodzaak en
mogelijkheid
v. e. kever
neem

W. Budge e.a. (edd.)

Meer dan mensenkennis!
over kennis in de maatschappij
van morgen

pp. 54 - Paul
Scholten

Reformatie, revolutie, reveil

Heertraven: Groen, 1997

dr. W. Aalders

1. Het acuut worden van de crisis van normen en waarden

Tot in de zestiger jaren heb ik als hervormd predikant gewerkt te 's-Gravenhage. Door mijn benoeming tot lector in de protestantse theologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen in 1967 kwam ik opeens terecht in de revolutionaire woelingen van die tijd. Op een universitair congres over ontwikkelingssamenwerking verstoorde een actiegroep de toespraak van de Indonesische minister Seda. De rector magnificus karakteriseerde in zijn boosheid het studentenoptreden als fascistisch. Toen daarna de senaat de door het congres aangenomen anti-koloniale resolutie afwees, was dat voor de studenten aanleiding om massaal tegen senaat en curatoren in verzet te komen. Daarmee brak aan de Nijmeegse Universiteit (zoals kort tevoren te Tilburg en Amsterdam) de meest turbulente episode uit haar geschiedenis aan. De aula werd door de studenten bezet en tot permanent actiecentrum van de 'democratische universiteit' uitgeroepen. Colleges werden niet meer gegeven, maar met of zonder instemming der docenten omgezet in politieke discussies. Toch was deze universitaire revolutie slechts één facet van een veel ingrijpender en omvattender democratiseringsgolf die in de zestiger jaren Nederland overspoelde. Prof. H.W. van der Dunk heeft er naderhand een instruerend artikel over geschreven: *Tussen welvaart en onrust van 1955 tot 1973. Ik citeer eruit: 'Het volk leek ontwaakt, het kwam met spandoeken op straat. Rellen verstoorde de orde en rust. Het gezag kwam onder vuur, of beter onder rookbommen en steenworpen, de gezagsdragers moesten wijken en de bakens verzetten om erger te voorkomen. Wat het buitenlandse beleid betrof, verdween de overeenstemming. NAVO-koers en vriendschap met de V.S. behoorden tot de stenen des aanstoots. Van consensus naar dissensus, van harmonie naar polarisatie, van restauratie naar vernieuwing, - met dergelijke slagwoorden werd de culturele, sociale en politieke omslag gekarakteriseerd'. De jaren zestig en zeventig moeten gezien worden als de belangrijkste cesuur van de twintigste eeuw. De oorlog 1940-1945 had de wezenlijke structuren nog intact gelaten. De columnist H. Hofland sprak van de culturele dekolonisatie van Nederland, de NRC Handelsblad-redacteur Hubert Smeets sprak van de modernisering en mobilisering van een relatief achterlijke en autistische natie, de Nijmeegse hoogleraar C.J. Dessaur repte in haar diereide van een cultuurtransformatie. Nieuwe extreme politieke partijen rezen als paddenstoelen uit de grond. Alleen de Democraten 66 is er als blijvende protestpartij zonder enige historische substantie, een karakteristiek survival van.*

Overeenkomst

Wanneer ik aan die rumoerige jaren terugdenk, dringt zich aan mij als theoloog heel sterk het beeld op van de wederdopers in de zestiende eeuw. Hoeveel ingang hebben die radicale hervormers met hun chiliastische dromen indertijd niet gehad in de Lage Landen! Een gedenksteen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam herinnert eraan hoe in 1535 de anabaptisten het Amsterdamse stadhuis bezet hielden om zo de stad te maken tot een geestelijk centrum als naderhand Münster. Hoeveel verwantschap is er tussen de doperse dwepers en de jeugdige revolutionairen van de zestiger jaren met hun paradijselijke dromen, zang, kleding en gedrag: de provo's, de Damslapers, de krakers, de hippies, de gitaar-anarchisten, de beatniks, de flower-power. Net als de radicale dopers waren ook deze opstandigen in verzet tegen de gevestigde orde, het gezag, de traditie, de historie. Wat zij verlangden was: de verbeelding aan de macht! Hoeveel personen en organisaties uit de zestiger jaren verstaan wij pas, wanneer wij die zien in het licht van die doperse hysterie: culturele centra in Amsterdam als Paradiso, de Rode Hoed, de Balie en figuren als Oosterhuis en Sölle.

Verschil

Treffende overeenkomsten dus tussen de twintigste en de zestiende eeuw, maar met één fundamenteel verschil: het volstrekt falend gezag van de overheid in onze eeuw! We hebben het meegemaakt hoe de gevestigde orde, belichaamd in universiteit en stad, in kerk en staat, bij deze doorbraak van anarchie en radicalisme een toonbeeld was van onzekerheid, zwakheid en verwarring. Wie terugdenkt aan die periode, waarin het gezag met al de ter beschikking staande machtsmiddelen tot het uiterste werd uitgedaagd en getergd om zijn morele geloofwaardigheid tegenover de steeds brutaler en veeleisender chaoten te bewijzen, is nu nog verbaasd en beschaamd over het falen van hen die toen dat gezag vertegenwoordigden. Zij hadden er geen weerwoord op: de professoren niet, de burgemeesters en ministers niet, de politici en de predikanten niet.

Dat falend gezag van de overheid, van de gevestigde orde, van staat en kerk is bij alle treffende overeenkomsten met de zestiende eeuw het fundamentele verschil geweest met het oproer der radicale wederdopers. En dat is de oorzaak geweest dat de culturele revolutie van de jaren zestig de Nederlandse samenleving onnoemelijk veel schade heeft berokkend, ja, haar in menig opzicht een anarchistisch en zelfs nihilistisch aanzien heeft gegeven. Het heeft bij velen de vraag opgeroepen wie wij als volk zijn en of men nog kan spreken van volkszede en publieke moraal.

2. Het Nederlandse volk ideologisch vervreemd van zijn historie

Christelijk erfgoed

In de donkere jaren van de Duitse bezetting heeft de befaamde rechtsgeleerde prof. mr. P.A. Scholten in de aula van de Amsterdamse Universiteit een rede gehouden over het Nederlandse volksleven. Het was toen een tijd om zich daarop te bezinnen. Ik haal er enkele gedachten uit aan: *'Volk zijn is alleen historisch te begrijpen. Volk zijn woortelt in de historie. Er ontstaat eerst volk als er werkelijk iets gebeurt, een beslissing valt, en men zich die gebeurtenis en die beslissing blijft herinneren. Omdat geschiedenis en zij alleen een gemeenschap tot volk maakt, blijft het volk altijd gebonden aan een bepaalde staatsvorm. Volk is niet zonder orde, eenheid niet zonder afscheiding van wat er buiten staat. (...) Als wij dit voorop stellen, is het duidelijk dat dit volk ontstaan is in een geloofstijd en dat het christelijk geloof van gereformeerde, calvinistische leer dit ontstaan heeft bepaald en voor de geest van dat volk van beslissende betekenis is geworden. Ook ik reken mij daartoe onvoorwaardelijk, niet in den beperkten zin, maar ruimer en ook andere groepen omvattend: dat in het geloof het beslissende moment was gelegen en dat dit ons Nederlandsche volksleven heeft gevormd.'* Volgens prof. Scholten en volgens vele rechtsgeleerden en historici met hem is het nationale erfgoed van Nederland getekend door twee eigenschappen: gehechtheid aan het christelijk geloof en diepe vrijheidszin. Zelfs kan men met Groen van Prinsterer zeggen, dat Nederland historisch beschouwd een kerkelijk land is. Bij de strijd om geloof en gewetensvrijheid rees eerst de kerk en toen het Gemenebest, de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Calvinistisch kerk-staatsideaal

Dat dit mogelijk geweest is, dankt ons land behalve aan zijn nationale vrijheidsstrijders vooral aan het uit Frankrijk en Zwitserland hierheen overgebrachte calvinisme, waarin immers niet alleen het beginsel van onze kerkelijke reformatie lag, maar ook het beginsel van de formatie van onze republiek en vrijheidszin. Het kan niet met genoeg nadruk van de Geneefse hervormer worden gezegd: de as, de spil van heel Calvijs theologisch denken lag in zijn kerk-staatsideaal. In het volstrekt unieke bijbels-Israëlitische verbondsbegrip zag hij God en mens op zulk een wijze met elkaar gelieerd dat zowel de ere Gods als ook de vrijheid van de mens daarbij gewaarborgd waren. Als vrucht van dat calvinisme heeft ons land een eigensoortig christelijk-protestantse aard gehad, een eigen aan Gods wetten en ordeningen gebonden staatsburgerlijke rechtsgemeenschap. In het calvinistische kerk-staatsideaal heeft daarom de kerk altijd een publiek karakter en is theologie altijd ook politieke theologie.

Calvinisme dood verklaard

Hoe weinig van dit grootse verleden nog levend is, bleek in de turbulente, kortelings achter ons liggende zestiger jaren. Al sinds anderhalve eeuw ligt dat ideaal in scherven. En wel sinds de ruwe patriotische staatsomwenteling in 1796 toen de Nationale Vergadering aan de Hervormde Kerk al haar publieke voorrechten ontzegde. *'Alle Placcaten en Resolutiën der gewezen Staten Generaal, uit het oude stelsel der vereeniging van Kerk en Staat geboren, worden gehouden voor vernietigd. (...) Er kan en zal geen bevoorrechte noch heerschende Kerk in Nederland meer geduld worden.'* Het calvinistische verleden van Nederland was daarmee dood verklaard. Kerk en staat waren gescheiden. Lag hier nu niet de diepste oorzaak van het falend gezag van de overheid in de roerige zestiger jaren, toen waarlijk niet alleen in Nederland, maar in heel de westerse wereld een ideologische dweperij vaardig werd over de jeugd, die sterke reminiscenties opriep aan de wederdoperij? De diepste oorzaak ook van het losgeslagen en karakterloze aanzien van ons volk sindsdien? Zelfs zou ik geneigd zijn om te zeggen dat hier ook de diepste wortel van de afkeer van Calvinijn en het calvinisme in de pers en de publieke opinie ligt. Intuïtief voelt men aan dat dopendom, politieke chaos en vrijgeesterij van het calvinisme gescheiden zijn als water en vuur. Wie zich daarvan wil laten overtuigen, leze het recente boek van de Amerikaan William J. Bouwsma: *John Calvin, Sixteenth-Century Portrait* (New York/Oxford, 1988).

3. Het Nederlands Reveil

Eerste publiek protest

De eerste die publiekelijk in 's lands vergaderzaal de ernst van de grondig verstoorde verhouding van kerk en staat aan de orde stelde, is Guillaume Groen van Prinsterer geweest bij zijn terugkeer in de Tweede Kamer in 1862 na de aanvaarding van de onderwijswet van het Ministerie Van der Brugghen. Hij zei toen: *'Langen tijd heb ik vastgehouden aan de mogelijkheid, dat althans aan de belijdenis van den levenden God in Nederland enige voorrang werd verleend. Helaas thans niet meer! Bij mijn terugkeer in het Parlement heb ik noodgedwongen den godsdienstlozen staat aanvaard.'* En nog een keer op een internationaal congres van de Evangelische Alliantie te Amsterdam in 1867 heeft hij zich met grote nadruk uitgesproken over de fatale consequenties van de scheiding van kerk en staat. *'Broeders en Zusters,'* sprak hij toen, *'wanneer gij teruggekeerd zult zijn in uw land, bidt dan voor Holland. Bidt voor zijn Kerk. Die Kerk, die eertijds zo getrouw, zo schitterend was, dat zij mag afschudden het juk van die kunstmatige en verwerpelijke neutraliteit, waarbij de godslastering het Evangelie verdraagt op voorwaarde dat ook het Evangelie de godslastering verdraagt...'*

Minderheid

Een godsdienstloze, neutrale staat is voor de kerk onaanvaardbaar. Het gaat in tegen haar belijdenis, tegen haar calvinistische traditie. Daarom is in 1796 en nadien Nederland op een ander spoor gebracht en een ander land en ander volk geworden. Een andere staat en een andere kerk. Toch waren het aanvankelijk maar zeer weinigen, ja, het was een kleine, geminachte minoriteit die dat inzag en dat ook openlijk durfde uitspreken. Zij verzaamden zich als Christelijke Vriendenkring rondom enkele gedreven woordvoerders als de dichter Willem Bilderdijk en zijn geestelijke zoon, de bekeerde jood Isaac Da Costa, de staatsman Guillaume Groen van Prinsterer, voortst telgen uit aanzienlijke Amsterdamse patriciërsgezachten, een enkele theoloog als Beets en Chantepie de la Saussaye. In hun verscheidenheid werden zij gezamenlijk aangeduid als het Nederlands Reveil.

'Er staat geschreven - Er is geschied'

Van dit Nederlands Reveil is Groen van Prinsterer veruit de belangrijkste woordvoerder geweest. Op politiek gebied stelde hij zich op als de eerste en als eenzame bestrijder van de Franse Revolutie. Revolutie was voor hem scheiding van kerk en staat, van geloof en politiek. Tegen de revolutie als vrucht van het ongeloof getuigde hij van het Evangelie. Bijna als een proclamatie van zijn politiek program schrijft hij in de inleiding van zijn jeugdwerk: *'Ik eindig met de verklaring dat ik tegen alle wijsheid der menschen, bij het gevoel van eigen zwakheid, twee woorden, als onderpand der zege, ten leus heb: er staat geschreven! er is geschied! een fundament tegen elk schutgevaarte, een wortel tegen iederen wervelwind van filosofisch ongeloof bestand. De Historie, die ook het vlammend schrift van den heiligen God is; de Heilige Schrift, die, in de onafscheidelijkheid van gebeurtenis en leer, ook de historische Schrift is ...'* Het is die belijdenis van Groen en van het Reveil, die volgens hen het hartenstuk van de hervormde gezindheid was. Wanneer die leer wordt losgelaten, dan houdt de kerk op om kerk te zijn. Zij verbastert dan tot een vereniging, een genootschap, een denominatie. Zij heeft dan haar roeping verloochend, haar gezag verloren. Ook is het die belijdenis, die hervormde gezindheid, die het fundament is van de verhouding van kerk en staat.

4. De liberale ideologie: het historisme

Botsing

Zoals Groen van Prinsterer de belangrijkste staatkundige woordvoerder van het Nederlands Reveil geweest is, zo daartegenover de Leidse jurist Thorbecke van het Nederlands liberalisme. Dit heeft in de Tweede Kamer gevoerd tot een parlementaire strijd op een niveau als maar zelden voorkomt. Twee staatkundige stelsels botsten hier op elkaar, maar meer nog

twee wereldbeschouwingen belichaamd in twee persoonlijkheden van formaat. De tegenstelling van beide staatslieden had haar grond in de verschillende houding van beide tegenover de Europese geestesbeweging op het einde van de achttiende eeuw en haar verdere ontwikkeling in de negentiende eeuw. Groen van Prinsterer was van overtuiging dat het Nederlandse liberalisme een vrucht was van de Franse Revolutie en stelde zich er op politiek gebied tegenover als principieel bestrijder. Het is echter bekend hoe Thorbecke zijn leven lang gestreden heeft tegen het wetenschappelijke en staatkundige verwilt dat hij een adept zou zijn van Rousseau en een aanhanger van de leer der volkssoevereiniteit. Om Thorbeckes liberalisme te verstaan, moeten wij uitgaan van zijn vrijheidsgedachte. Hij had die opgedaan op zijn studiereis langs Duitse universiteiten na afsluiting van zijn academische opleiding in Leiden.

Idealisme

'Vrijheid' had de Franse Revolutie geproclameerd en overal is die leuze groot overgenomen. Ook in Duitsland heeft zij de jeugdige intelligentia in een roes gebracht. Onder haar ontwikkelde zich een schier koortsachtige belangstelling voor de wijsbegeerte en was er sprake van een duizelingwekkende vlucht van het speculatieve denken. Dit was het geboorte-uur van het inspirerende Duitse idealisme dat de mens ziet als de laatste schakel van een ganse ontwikkeling en daarom tot het hoogste in staat. De filosoof Krause in Göttingen en Schelling in Erlangen brachten de jonge Thorbecke in begeëtering voor dit idealisme. Het heeft zijn gedachten over de mens, de geschiedenis, de vrijheid en de politiek voor altijd bepaald. Thorbeckes idealistische vrijheidsdenken ziet in elk lid van de gemeenschap, in elke burger van de staat, een eigen sluimerend levensbeginsel dat moet worden gewekt en tot ontwikkeling gebracht, opdat hij zo zijn bijdrage kan geven aan de vergroting en vermenigvuldiging van het stoffelijk en zedelijk welzijn van het geheel. De afzonderlijke individu is dus niet vrij in de zin van maar te mogen handelen en wandelen naar eigen wil en lust, willekeurig en normloos, chaotisch. Geenszins, maar hij is slechts vrij in de zin om als individu een eigen rechtssfeer te hebben, waarbinnen hij zich naar zijn eigen levensbeginsel, maar ten bate van het geheel kan ontwikkelen.

Thorbeckes inspiratie

Welnu, uit deze idealistische bron heeft onder invloed van Thorbecke het Nederlandse liberalisme zijn inspiratie ontvangen. En niet alleen het liberalisme, maar geheel het politieke en culturele leven. Sterker nog, de staat zelf kreeg door Thorbecke een idealistisch karakter! Immers, als voorzitter van de door de koning overhaast ingestelde Grondwet-Commissie is hij het geestelijk brein geweest, dat met de nieuwe grondwet het stempel van zijn politieke overtuiging voor lange jaren op de grondstructuur van de Neder-

landse staat heeft kunnen drukken. Het idealistische doel dat hij met de grondwetherziening nastreefde heeft hij aldus verwoord: *'De nieuwe Grondwet dient het staatsburgerschap als belangrijkste drijfveer van onze eeuw zoveel mogelijk te stimuleren.'* Dat ideaal is ook zijn inspiratie gebleven bij al zijn wetgevende arbeid na de grondwet.

'Ik ben niet van uw geloof.'

De grondwet en alle wetgevende arbeid van het parlement is dus volgens Thorbecke en het liberalisme veel meer dan ordenen en regelen. Het dient een zedelijke, opvoedende en morele kracht in de samenleving te zijn. Tegenover Groen van Prinsterer en de conservatieven in het parlement was Thorbecke zelfs bereid om dit idealistische vrijheidsideaal te zien als de essentie van het christelijk geloof. Vanzelfsprekend niet het christelijk geloof zoals het gepredikt en beleden wordt in de kerken, maar het geloof als essentie gedistilleerd uit de historie en daarom een geloof dat uitstijgt boven alle kerkelijke verdeeldheid en boven alle geloofsgeschieden. Op dat standpunt kon hij hooghartig tegenover de orthodoxe, kerkelijke, calvinistische Groen van Prinsterer verklaren: *'Ik ben niet van uw geloof.'* Vanuit dat standpunt kon er voor Thorbecke dan ook nimmer sprake zijn van een bijzondere band van de staat met de Hervormde Kerk of met welke kerk ook. Van het publieke karakter van enige kerk kan niet meer gerept worden. Dat is historie, geschiedenis, verleden tijd. *'Gelijk het ten eenigen tijde verscheen, zoo gaat het in den tijd voorbij.'* (Uitspraak van Thorbecke geciteerd in: E.H. Kossmann: *Thorbecke en het historisme*, Amsterdam, 1982, blz. 44).

Twee wereldbeschouwingen

'Ik ben niet van uw geloof', zei Thorbecke tot Groen. En inderdaad, achter de gedachten van beide staatslieden over de mens en de vrijheid, over de geschiedenis en de politiek, over de staat en de kerk, lagen twee wereldbeschouwingen, twee verschillende geloven. En het siert beiden dat ze het zagen en openlijk uitspraken. Voor Groen met zijn belijdenis: *'Er staat geschreven! en er is geschied!'* was er maar één geloof en één kerk. Een kerk en een geloof die verbonden zijn met het absolute moment in de geschiedenis: de openbaring van Jezus Christus, de Zoon van de levende God. Voor Thorbecke was na het indrinken van het gedachtengoed van het Duitse idealisme niets meer absoluut. Alles, hoe groot en goed en schoon ook, is aan het geschiedproces onderworpen en eindig geworden. Dus ook Israël en zijn wet, ook de kerk en het Evangelie. *'Gelijk het ten eenigen tijde verscheen, zoo gaat het in den tijd voorbij.'*

Geloof zonder Jezus Christus?!

'Ik ben niet van uw geloof', zei de liberale Thorbecke tot de kerkelijke, de orthodox-gelovige Reveil-man Groen van Prinsterer. Maar wat stelt dat

andere geloof, dat geloof boven alle kerkelijke verdeeldheid, nog voor als het een geloof is zonder Jezus Christus, zonder Evangelie, zonder openbaring; een geloof dus zonder het absolute moment in de geschiedenis? Wat is dat geloof anders dan holle retoriek, anders dan een fraaie filosofische verhulling van nihilisme? En toch heeft het Nederlandse politieke, universitaire en zelfs kerkelijke leven een eeuw lang door deze liberale bedding gestroomd. Het is alleen het Nederlandse Reveil geweest, dat wil zeggen: het zijn alleen Groen van Prinsterer en zijn geestelijke nazaten, die de uitspraak van Thorbecke volledig ernstig hebben genomen: *'Ik ben niet van uw geloof'* en daar de consequenties uit getrokken hebben. En intussen raakte het Nederlandse volk steeds losser van zijn wortels.

5. Het triomferende liberalisme

Nederland liberaal?

Van een liberale grondwet en liberale staat kan men na de grondwetsherziening in 1848 zeker spreken. Dat wil echter niet zeggen dat men ook zou kunnen spreken van Nederland als een liberaal volk. De nieuwe grondwet is immers zeker niet gedragen door éénstemmingheid van het volk. Veeleer is zij door politieke manipulaties tot stand gekomen. Zo was de koning bevreesd voor revolutionaire woelingen als in Duitsland en handelde hij zonder het kabinet te raadplegen. Steun voor grondwetsherziening in liberale zin was er nauwelijks. Toch kreeg het kleine groepje liberalen zijn zin door politieke intimidatie en door de steun van de grote pers. Katholieken stemden mee, omdat hun wijsgemaakt werd dat dit hun kans zou zijn op volledige emancipatie. De staatkundige liberalisering van ons land was dus mogelijk door die eensgezindheid die Groen van Prinsterer reeds in 1849 als voorspel hekelde in zijn geschrift: *'Grondwetsherziening en Eensgezindheid'*. Er was in 1848 geen sprake van dat ons koningshuis en ons volk liberaal gezind waren. Ze zijn beide als koning Willem II onder zware politieke druk 'bekeerd' en toen gebracht 'onder het juk' van de liberale grondwet, die monarchie en volk dwong om liberaal te denken, te handelen, te besturen. Koning en volk waren, niet zonder eigen schuld, gebracht in het diensthuis van het idealistische procesdenken, van de allesverslindende en nietsontziende historische dialectiek. Eerst na verloop van tijd zou het koning en volk duidelijk worden in welke vrijwillige gevangenschap zij zich begeven hadden.

Een laatste appèl

In 1853 bracht de Aprilbeweging als een echte volksbeweging nog een keer als in een laatste stuiptrekking al de groot-protestants denkende groeperingen bijeen. Het was een massaal appèl op de koning over de grondwet en

over het parlement heen om het publieke recht van de calvinistische gezindheid in de Nederlandse staat. Maar vergeefs, immers te laat! En toen in 1857 als uitvloeisel van de liberale grondwet de onderwijswet van het ministerie Van der Brugghen het lager onderwijs, dat toch zo nauw met godsdienst en zede verbonden is, door de staat liet regelen zonder enig overleg met de kerk en er zo van staatswege een opvoedingssysteem op de scholen werd ingevoerd dat indruiste tegen de belijdenis der kerk, toen was het pleit definitief beslecht. De eertijds calvinistische Nederlandse staat was liberaal geworden. En liberaal wilde zeggen 'van een ander geloof'; een geloof boven alle kerkelijke verdeeldheid, een geloof zonder dogma en confessie, een geloof zonder Evangelie, zonder openbaring, zonder het absolute moment in de geschiedenis. En mochten er nog ouders zijn wier liefde tot hun kind en hun trouw aan hun doopbelofte zo groot was dat die hun de staatkundige moed gaf om hun wensen voor christelijk onderwijs voor hun kinderen kenbaar te maken, dan was daarop het liberale antwoord dat hun verlangen *'in onze maatschappij geen recht van bestaan meer heeft'* en *'dat zij zijn als een vlieg, die de gansche zelf bederft'*, aldus minister Kappelle van de Capello in de Tweede Kamer.

Definitieve scheiding

Onmiskenbaar ligt er logica in de volgorde der gebeurtenissen sinds 1796. Eerst was er de publieke definitieve scheidingsakte van kerk en staat. In 1848 de nieuwe liberale grondwet. In 1853 de massale Aprilbeweging als dreigende volksofstand. Ten slotte de onderwijswet van het ministerie Van der Brugghen. Men zou kunnen spreken van een testamentaire executie en de beredding van de nagelaten boedel van een overledene: de calvinistische staat. Het diep tragische element erin is ook onloochenbaar. De Leidse hoogleraar P.D. Chantepie de la Saussaye noemde in zijn biografie van Nicolaas Beets de schoolwet van 1857 *'één van de grootste nederlagen waaraan onze parlementaire geschiedenis gewaagt; een wet die een zee van rampen over Nederland heeft gebracht'*. Zij heeft het volksonderwijs gemaakt *'tot een broednest van Multatuliaanse en ongodistische gezindheid'*. Zij is *'het voertuig geworden van de begrippen van de zogenaamde moderne theologie'*.

Tragiek

De tragiek die in dit executieproces doorklinkt, is de klacht over en het verwijt van de holheid en leegheid van de liberale vrijheid, waarmee het Nederlandse volk sinds 1796 overspoeld werd. Holle retoriek, lege begrippen. Hoe kan daar een volk door gebouwd worden?

6. De overmacht van het liberalisme en de onmacht van het Nederlands Reveil: oorzaak van de huidige crisis van normen en waarden

Vooruitziende blik

Wij spraken over de staatkundige gebeurtenissen in ons land sinds 1796 als van een testamentaire executie en als de beredding van de nagelaten boedel van een overledene: de calvinistische staat. Alleen binnen het Nederlands Reveil droeg men er nog de herinnering aan mee en leefde men er ook nog uit: kerkelijk en politiek. De geschriften van Groen van Prinsterer getuigen er overvloedig van dat in het geloof het beslissende moment van onze volkshistorie was gelegen en dat het geloof het Nederlandse volksleven heeft gevormd. Ook is het de herinnering aan die geloofsstrijd die in onze geschiedenis het gezag, de aard van het gezag en de persoon van de gezagdrager heeft bepaald. De naam Oranje en de titel stadhouder waren waarborg voor het protestantse karakter van de staat en tevens een waarborg dat op deze vrijgestreden grond nooit meer sprake kon zijn van tirannie, geloofsvervolgung en vorstenabsolutisme. Zoals het eveneens de herinnering aan de geloofsstrijd is die ons volkslied deed ontstaan. Oranje en het Wilhelmus hebben nog immer de klank van een geloofsbelijdenis. Zoals gezegd, als levende herinnering was dat calvinistische volksverleden immer nog present binnen de kring van het Nederlands Reveil. Maar daarom vermengd met verdriet en bitterheid dat dit rijke verleden zo lichtzinnig verkwanseld is voor filosofische dromerijen. *'Weet echter wel, wat gij, diepzinnige filosofen, knappe politici, veldoeners van het moderne Europa, bereikt zult hebben als gij uw droombeelden ten volle zult hebben verwerkelijkt. Gij zult dan voor U zien Naties, voor zover men dan nog van Naties kan spreken, die volkomen ontworpen zijn, verworden tot een willoze schare, tot massa's, tot onaansprekbare menigten, tot verzamelingen van geestloze individuen, tot losse atomen, een nieuwe barbarij.'* (G. Groen van Prinsterer, *La nationalité religieuse*, 1867). Het beeld van onze natie dat Groen hier schildert, is zijn vooruitziende blik naar de tijd dat de executie van de calvinistische staat zich geheel zal hebben voltrokken. Ook het Nederlands Reveil zal dat niet weten te keren. Het heeft in de negentiende eeuw een schier hopeloze strijd gestreden om de overmacht van het liberalisme te breken, maar zelfs in de kerk is het daar niet in geslaagd. De lotgevallen van Abraham Kuyper en van Hermann Friedrich Kohlbrügge, twee machtige calvinistische Evangeliepredikers uit de kring van het Reveil, zijn er het levend bewijs van. Nadien consolideert de kerkelijke en politieke situatie zich min of meer in verstarde fronten. Het oorspronkelijk geestelijk elan van het Nederlands Reveil was uitgeblust.

Zout der aarde

Dat wil niet zeggen dat het Nederlands Reveil geen rijke vruchten heeft gebracht. Ik aarzel niet om de lovende woorden die de historicus Fruin over de Hervorming heeft gesproken, zonder meer ook toe te passen op het negentiende-eeuwse Reveil: *'Het protestantisme is in den nieuweren tijd geweest, wat in de eerste eeuwen het Christendom was – het zout der aarde.'* De zegen die het Reveil de vorige eeuw in ons land heeft gebracht, hoort tot het *'Er is geschied'* waarvan Groen in zijn inleidend woord tot 'Ongeloof en Revolutie' getuigde in samenhang met 'Er staat geschreven'. De voornemen van het Reveil hebben toen plaatsvervangend voor de kerk gegrepen naar het middel van christelijke politieke partijvorming als een machts- en strijdmiddel om van de liberale staat de volle vrijheid te eisen voor het Evangelie op de scholen bij de opvoeding van het kind. En zij hebben daarin een grote politieke overwinning geboekt. Zo kan men zeggen dat christelijke partijen een erfenis van het Reveil zijn: een politiek strijdmiddel om in een staat die van geen publieke rechten van de kerk meer weten wil, voortdurend op zijn hoede te zijn dat de mogelijkheid om als christen in de maatschappij te leven en te werken ten volle gehandhaafd wordt. Een onmisbaar politiek strijdmiddel in de moderne, liberale staat, maar ook een gevaarlijk strijdmiddel. *'Zij kan machtig en krachtig zijn, haar instellingen en doelzettingen voortreffelijk, haar strijdwijze boven verdenking, – zij blijft een politieke organisatie, een machtsmiddel in zeer menselijke twisten'* (Mr. Paul Scholten). Als machtsmiddel kan zij een gevaar worden voor de kerk. *'Kuypers latere werk heeft dat alles wel duidelijk aan het licht gebracht.'* Men kan gevoeglijk vaststellen dat het Reveil in en door de politieke partijvorming zijn geestelijk ferment verloren heeft en uitgeblust is. Christelijke partijen kunnen als politiek machtsmiddel een eis des tijds zijn, maar alleen als de latente spanning tussen kerk en staat acuut wordt. Alleen dus als de kerk erom vraagt, omdat de staat totalitair dreigt te worden. Zoals in de strijd van de Duitse Bekenntniskirche met het nationaal-socialisme. Zonder die nadrukkelijke kerkelijke behoefte en concrete opdracht vervreemden politieke partijen zich snel en makkelijk van de kerk en van het Evangelie. Zij hebben geen profetisch woord meer te spreken als het Reveil in de dagen van Groen *'Er staat geschreven en er is geschied'*. Welk gezag bezitten zij nog? Wat vertegenwoordigen zij nog?

Goddelijk ingrijpen

Een nieuw Reveil was dus dringend noodzakelijk, de behoefte eraan werd ook wel beseft, maar de kerkelijke, politieke, culturele en maatschappelijke situatie was te verstarde dan dat een geestelijke doorbraak ook maar een schijn van kans had. De vruchteloze strijd om een belijdende kerk in de jaren 1929 tot 1939 binnen de Nederlandse Hervormde Kerk was er het bewijs van. Het wachten was op goddelijk ingrijpen...

7. De noodzaak van een nieuw Nederlands Reveil

Herstel mogelijk?

Wanneer wij spreken van de noodzaak van een nieuw Nederlands Reveil, dan denken wij aan de verstoorde verhouding van kerk en staat, aan de oorzaken en de voorgeschiedenis en de gevolgen daarvan. Is er een mogelijkheid van heling van de breuk tussen beide? Laat de moderne tijd zulk een herstel nog toe?

Constantijnse wending

Eeuwenlang is het Europese staatsdenken christelijk bepaald geweest. Dat bracht met zich mee een voortdurende dualiteit van kerk en staat. De bekring van Constantijn de Grote betekende daarom een grote wending in de wereldgeschiedenis. Het geloof brak door in de staat. De keizer, als de belichaming en drager van de wereldse macht en het wereldse gezag (potestas et auctoritas), wist zich als scheepsel afhankelijk van en onderworpen aan de Schepper van hemel en aarde, Die de Vader is van Jezus Christus en de Heer van de Kerk. Zoals gezegd is deze constantijnse wending voor het Europese staatsdenken van beslissende betekenis gebleven. Door deze wending is het absolutistische en totalitaire machtsstreven, dat de staat altijd als natuurlijke neiging in zich draagt, in de kiem gesmoord. Eenmaal opgenomen in de constantijnse dualiteit van kerk en staat is het de wereldlijke macht in beginsel onmogelijk geworden om te streven naar die ongeremde uitleving van haar macht en heerschappij tot zelfs over geloof en geweten van haar onderdanen.

Uiteraard heeft deze constantijnse dualiteit van kerk en staat in de loop van de geschiedenis verschillende gestalten gehad. Zij was anders in het byzantinse tijdperk, anders in Rome gedurende de Middeleeuwen. Zij heeft tijden gekend, waarin men moet spreken van het primaat van de keizer en tijden van het primaat van de paus. Ook heeft zij diepe crises gekend, waarin de dualiteit dreigde onder te gaan in een dodelijk conflict. Niettemin is het wonder van Europa geweest, dat het altijd weer naar de constantijnse dualiteit terugkeerde in een nieuwe gestalte. Voor ons is uiteraard het meest nabije en meest treffende voorbeeld daarvan het calvinisme in de zestiende eeuw.

Bewustzijnsblokkade

Opnieuw stoten wij hier echter op het vreemde fenomeen van de bewustzijnsblokkade ten aanzien van Calvin en van het calvinisme in het moderne denken. Met name in Nederland, dat juist zo ontzaglijk veel aan Calvin te danken heeft, moet men spreken van een anti-Calvijnaffect, zelfs van een nauwelijks verholten ressentiment tegen alles wat aan Calvin herinnert en nog enigszins een calvinistisch karakter draagt. En dan te bedenken dat hij

het geweest is die in een uiterst kritieke situatie vol gevaren voor volk, kerk en staat, als theoloog en rechtsgeleerde de weg heeft gewezen om te komen tot een geheel nieuwe en eigentijdse gestalte van de oude constantijnse dualiteit van kerk en staat. Na de stadsstaat Genève is de Republiek der Verenigde Nederlanden er een eerste kerkelijke en staatkundige verwerkljking van. De uitstraling ervan is zo krachtig geweest, dat die reikt tot in Midden- en Oost-Europa en tot ver ook in de Angelsaksische wereld. Iemand als de grote rechtsgeleerde Mr. Paul Scholten schroomt zelfs niet te zeggen dat het calvinisme de religieuze grondslag der democratie is, ja ook het fundament van de Amerikaanse staatsregelingen. *'Uit het Calvinisme, niet uit Rousseau stamt onze democratie'* (Paul Scholten).

Nieuw Nederlands Reveil

Maar wanneer wij dan spreken over een nieuw Nederlands Reveil, dan is het toch onmogelijk, alle vooringenomenheid ten spijt, om niet allereerst de aandacht te richten op de enorme betekenis die de Geneefse theoloog en rechtsgeleerde Jean Calvin voor Europa en in heel bijzondere mate voor ons land heeft gehad. Waarlijk hij was méér dan alleen maar een kundig en oorspronkelijk theoloog en rechtsgeleerde. Hij was een geroepene. In Israël zou hij een profeet genoemd zijn. In de kerk heet hij een hervormer. Daarom zal een Reveil dat op hem gestoeld is, heel wat méér zijn dan een nieuwe theologie, een nieuwe staatsleer. Het zal ook méér zijn dan een geestelijke opwekkingsbeweging in de trant van het Amerikaanse revivalism; méér ook dan een ethisch, een kerkelijk of nationaal Reveil. Het zal zoals de Hervorming in de zestiende eeuw, een echte vernieuwing betekenen in de verhouding van kerk en staat, een nieuwe gestalte van de oude constantijnse dualiteit.

Publieke daad

Het sterkst heeft Calvin een stempel op zijn tijd gedrukt door het werk, waarvan de officiële titel luidt *Christianae Religionis Institutio* en waarvan in 1559 de definitieve Latijnse tekst en in 1560 de Franse vertaling verscheen. In de inleiding van de Guillaume Budé-uitgave (Paris 1961) lezen wij, dat sinds de zestiende eeuw geen godsdienstig geschrift na de Bijbel *'n'a jout d'une pareille autorité'* en *'depuis les écrits apostoliques aucun autre n'a égalé celui-ci.'* De eigenlijke verklaring daarvan ligt echter niet in het geestelijke en theologische karakter van het werk, hoe belangrijk die ook is, maar in het schrijven dat als inleiding aan het werk is toegevoegd: *'Praefatio ad christianissimum Regem Franciae'*, de beroemde brief aan koning Frans I van Frankrijk. Kan men de Institutio op zichzelf al beschouwen als een geloofsbelijdenis, door de bijgevoegde brief aan de koning werd de uitgave van het werk tot een officiële, publieke daad. In een kerkelijk en politiek zeer bewegende en spanningsvolle tijd trad Calvijn ermee uit de besloten